

Hankovszky Tamás

A szubjektum fogalma Fichte *Az ember rendeltetése* című művében

Elhangzott az ELTE BTK Filozófia Intézetének és az NKFIH K 138745 kutatócsoportjának *Szubjektum, szellem és eszme a német idealizmusban és a romantikában* című konferenciáján. 2025. 1. 30.

Előadásom tárgya egy 1800 elején megjelent könyv, amely annak kiderítését tűzi ki célul, hogy „mi vagyok én magam”.¹ Az én, akiről a kérdésben és a lassan kibomló válaszban szó van, nem a szerző, és nem is egy konkrét én, hanem bárki, aki hajlandó együtt kérdezni a könyv narrátorával.² Előadásom két részre oszlik. Az első a jénai tudománytan és általában véve *Az ember rendeltetése* viszonyáról beszél. A második rész ugyanebből a szempontból elemzi a könyv első fejezetét. A többi fejezet tárgyalására nem lesz időm, pedig csak ezek, és különösen a harmadik fejezet gondos elemzésével tudnám maradéktalanul bizonyítani tézisemet. Azt állítom ugyanis, hogy jóllehet a korai jénai főmű, *A teljes tudománytan alapja* (1794–95) két értelemben is (egyrészt időben, másrészt műfajilag) távol áll *Az ember rendeltetésétől*, mindkettőben ugyanaz a szubjektumfelfogás nyilvánul meg – legalábbis akkor, ha az egyszerűség kedvéért eltekintek az utóbbinak azoktól a záró fejtegetéseitől, amelyek már Fichte berlini korszakára mutatnak előre.

Az ember rendeltetése és a jénai tudománytan

Az ember rendeltetése Fichte népszerű írásai közé tartozik. Azoknak is abba csoportjába, amelyet az a belátás vezérel, hogy az igazságnak „egyedül a *mesterséges és szisztematikus kibontása*, de semmiképpen nem a tartalma vált a tudományos filozófia felségterületévé.”³ Az igazság mint *tartalom* a tudományos *forma* nélkül is megragadható és közvetíthető, hiszen a mindenkiben meglévő *természetes igazságérzék* révén is el lehet jutni hozzá. Ennek felel meg, hogy a népszerű művek ugyanebbe a csoportjába tartozó *A boldog élet útmutatója* saját állítása szerint egyenesen arra vállalkozik, hogy „a legmélyebb metafizikát és ontológiát [...] fejtege[sse ...] népszerű formában”.⁴ Azért teheti ezt, mert a „népszerű előadás közvetlenül az igazság természetes érzékéhez fordul [...]. Tisztán és egyszerűen mondja ki az igazságot, és

¹ Fichte: *Az ember rendeltetése*. (ford. Kis János) In Fichte: *Válogatott filozófiai írások*. Budapest, Gondolat, 1981. 237–411; 241. (GA I/6, 191).

² Fichte: *Az ember rendeltetése*. 240 (GA I/6, 189–190).

³ Fichte: *A boldog élet útmutatója avagy a vallás tana*. (ford. Hankovszky Tamás) Budapest, Szent István Társulat, 2010. 30 (GA I/9, 68).

⁴ Fichte: *A boldog élet útmutatója*. 29 (GA I/9, 67).

semmi mást, csak az igazságot, ahogyan az önmagában van, [...] miközben az igazság ezen érzékének önkéntes helyeslésére számít.”⁵

Az ember rendeltetéséről is elmondható ugyanez: Fichte filozófiájának mélyére hatol, annak esszenciáját kívánja közvetíteni, ugyanakkor „nem hivatásos filozófus” olvasókra számít, hanem mindenkire, „aki egyáltalán képes egy könyvet megérteni”,⁶ vagy helyesebben, mindarra, aki a szerző felszólításának megfelelően hajlandó saját képviselőjének tekinteni a könyv narrátorát.

Ha azt is elfogadjuk, ami mellett most nincs időm külön érvelni, de reményeim szerint maga az előadás utólag részben igazolni fogja, hogy *Az ember rendeltetése* vagy legalább a most figyelembe vett döntő része nem hajt végre tartalmi újítást Fichte jénai filozófiájához képest, akkor azzal kell számolnunk, hogy a szubjektum vonatkozásában is nagy vonalakban ugyanazt tanítja, mint amit egyébként a jénai Fichte álláspontjának tekintünk, és aminek legismertebb megfogalmazása az énről és a nem-énről szóló alaptételekből bontakozik ki *A teljes tudományon alapja* lapjain. Arra kell számítanunk, hogy *Az ember rendeltetésében*, ahol az objektumhoz elméleti és gyakorlati módon viszonyuló szubjektum problémájáról van szó, ugyanazok az alapviszonyok sejlenek fel, mint amelyekben a szubjektum *A teljes tudományon alapjában* áll. A szubjektum mint véges én itt egy abszolút énhez mint ideálhoz viszonyul, ugyanakkor egy nem-énhez is. Jó volna alaposan utánajárni, hogyan jelennek meg ezek a viszonyok *Az ember rendeltetésében*. Most azonban csak annyit tehetek, hogy röviden felidézem *A teljes tudományon alapja* álláspontját, majd párhuzamba állítom vele *Az ember rendeltetése* három fejezetét. Előadásom második részében pedig részletesebben bemutatom legalább azt, hogyan jelennek meg a könyv első fejezetében a jénai főmű egyes elemei.

A teljes tudományon alapja szerint egy valóságos ének, ahhoz, hogy én lehessen, és egyre inkább énné váljon, szüksége van a nem-énre. Az empirikus, a véges, a korlátozott én meghatározása és rendeltetése szerint is a nem-énhez viszonyul. Ez az én, amelyet önmagunkból mindannyian ismerhetünk, és amelyet a tudománytan értelmezni kíván, valóban tekinthető ének, hiszen önmagát tételezi és határozza meg, és mégis olyan énről van szó, amely nem teljesen én, mert nem teljesen határozza meg önmagát, hiszen a vele szembenálló nem-én is meghatározza. Ezért az én annak érdekében, hogy mindinkább énné válhasson, egyfajta harcot folytat a nem-énnel szemben. Pontosabb úgy mondani, hogy dialektikus viszonyban állnak. A nem-én nem győzheti le az ént, nem határozhatja meg teljesen, mert akkor megszűnik ének lenni, mert akkor többé egyáltalán nem felel meg az önmagát teljességgel meghatározó

⁵ Fichte: *A boldog élet útmutatója*. 37 (GA I/9, 72).

⁶ Fichte: *Az ember rendeltetése*. 239 (GA I/6, 189).

abszolút én eszméjének. De az én sem győzheti le teljesen a nem-ént, mert csak hozzá viszonyulva lehet én. Feladata, hogy énné *váljon*, a nem-énre utalja őt, amelyet vissza kell szorítania, amelytől realitásegységeket kell áthelyeznie önmagába. Az én csak *kerülőúton*, a nem-én meghatározása révén határozhatja meg önmagát. Ha egyszer eltűnne a nem-én, eltűnne az én önmeghatározása és az öntételezése is, eltűnne maga az én is. Mindezt *A teljes tudomány alapja* a három híres alaptételével alapozza meg, amelyeket egyetlen tételben nagyjából így foglalhatunk össze: Az én által és az énben az én és a nem-én szembenállása van tételezve. Azt a dialektikus viszonyrendszert, amely ebből az összegző tételből kielemezhető, *A teljes tudomány alapja* egymást követő szintéziseknek az elméleti filozófiától a gyakorlatihoz vezető sora révén ábrázolja.

Az ember rendeltetése három fejezetre oszlik. Mindhárom részből kibontakozik a szubjektum egy képe, sőt azt is mondhatjuk, mindhárom arra fut ki, hogy bemutassa a szubjektum egy lehetséges felfogását, de ezek teljesen különböznek egymástól. A narrátor, illetve Fichte reménye szerint a vele együtt gondolkodó olvasó, az első két felfogást elutasítja, a harmadiknál azonban elégedetten állapodik meg. Az első fejezet felszámolni látszik a szubjektumot és vele az ént mint olyat, tehát az ént mint öntételező aktivitást. A gondolatmenet első konklúziója szerint a szubjektum önállóan a természethez képest, annak passzív tükré csupán. Nyilvánvaló, hogy *A teljes tudománytan alapja* nézőpontjából ez az álláspont elfogadhatatlan. Hiszen az empirikus én előtt ott lebeg az abszolút én mint ideál. Az a feladata, hogy abszolút énné váljon, és mind kevésbé engedje magát a nem-én által meghatározni. *Az ember rendeltetése* persze nem hivatkozik az abszolút éntre, de a szív hangjaként a narrátorban feltör a dolgok, illetve a természet (végső soron a nem-én) befolyása elleni tiltakozás.

A második fejezet azt demonstrálja, hogy akkor is elvétjük az igazságot, ha az én és a nem-én viszonyát a másik végletnek megfelelően képzeljük el, és a végletesen önállóan és passzív én helyett egy végletesen aktív ént feltételezve egy radikális idealizmus jegyében a tárgyakat mindenestül a szubjektum képzeleteinek tekintjük. *A teljes tudománytan alapja* szerint ezt a gondolatot azért kell elvetni, mert az én realitása a nem-énéhez kapcsolódik. *Az ember rendeltetése* másképpen közelíti meg a kérdést. Amikor a narrátor meggyőzi magát, hogy a dolgoknak nincs valósága, azt is be kell látnia, hogy ha így van, akkor a szubjektumnak sincs valósága, nincs szubsztancialitása. Ha a dolgokat képzetekben oldjuk fel, akkor (pontosan úgy, ahogy Jacobi nihilizmusvádja mondja) a szubjektumból is csak egy képzet marad: egy képzetalkotó és bármiféle leképzett nélküli képzet. Hadd idézzem hosszabban is a narrátor erre vonatkozó felismerését. „Nincs lét. *Én magam* egyáltalán nem tudok és nem vagyok. *Képek* vannak: ezek az egyedüliek, amik léteznek, és ezek tudnak képek módján önmagukról. Képek,

amelyek megmutatkoznak, anélkül, hogy lenne valami, aminek megmutatkoznak. Képek, amelyek képek képei által függenek össze, képek, amelyek nem képei semminek, amelyeknek nincs se jelentése, se célja.”⁷

A harmadik fejezet az első kettő elfogadhatatlan végletei között olyan közvetítést teremt, ahol az én aktivitásába integrálódik a passzivitása. Ez megfelel a gyakorlati ész konstitutív primátusát hirdető tudománytan egyik legfőbb belátásának, nevezetesen hogy a megismerés a cselekvésért van. „Azt állítjuk – mondta Fichte például *A természetjog alapjában* –, hogy a gyakorlati én az eredeti öntudat énje, hogy egy eszes lény közvetlenül csak az akarásban észleli magát. Nem észlelné magát, és ezért a világot sem, tehát nem volna intelligencia, ha nem volna gyakorlati lény. Az akarás az ész voltaképpen, lényegi jellemzője; a képzetalkotás [...] természetesen kölcsönhatásban áll ezzel, de mégis esetlegesként van tételezve. A gyakorlati képesség az én legbensőbb gyökere, minden mást csak erre viszünk rá, erre fűzünk fel.”⁸

Az ember rendeltetésének első fejezete

Jó volna *A teljes tudománytan alapja* és *Az ember rendeltetése* megfelelését ez utóbbi mindhárom fejezetében részletesen is kimutatni, de most csak az első fejezetről tudok beszélni, amelynek címe: Kétely. Ez a szakirodalomban olykor naturalistának, olykor determinisztikusnak nevezett fejezet az embert mindenestül a természet részének és a természet termékének találja. Mintha csak egy fejlődésregényt olvasnánk, a narrátor visszaemlékszik arra, hogy korábban gondosan tanulmányozta az őt körülvevő világot, de saját magáról csak azokat a véleményeket tette magáévá, amelyeket másoktól hallott. Mivel felismeri, hogy ebben önmaga bizonyos lebecsülése, megvetése nyilvánul meg, elhatározza, hogy változtat ezen. „Ebben a szempillantásban jogaimba akarok lépni, s bitokomba venni a nekem kijáró méltóságot. Minden feladok, ami idegen. Meg akarok vizsgálni mindent. [...] *Tudni fogok.*”⁹ A narrátor tehát abban látja a méltóságát, hogy minden téren csak azt fogadja el, amit saját kutatása alapján tart igaznak. Tudatának idegen meghatározásaként tekint minden ismeretre, amit más helyezett belé, de még arra is, amit azért fogad el, mert a hajlamai erre ösztönzik. Nem fejt ki, miért méltatlan hozzá, hogy valamit kívülről fogadjon el, de határozottan érzi, hogy nem engedheti, hogy tudatának olyan meghatározásai legyenek, hogy olyan nézetek

⁷ Fichte: *Az ember rendeltetése*. 327–328 (GA I/6, 251). A fordítást módosítottam.

⁸ Fichte: *A természetjog alapja, a tudománytan elvei szerint*. (Részelt) (ford. Endreffy Zoltán) In Fichte: *Válogatott filozófiai írások*. Budapest, Gondolat, 1981. 147–236; 153. (GA I/3, 332). A fordítást módosítottam. A kérdés párhuzamos tárgyalását lásd: Fichte: *Az erkölcstan rendszere a tudománytan elvei alapján*. (ford. Berényi Gábor) In Fichte: *Az erkölcstan rendszere*. Budapest, Gondolat, 1976. 75–474; 93–98 (GA I/5, 37–40).

⁹ Fichte: *Az ember rendeltetése*. 243 (GA I/6, 192).

uralják őt, amelyeket nem ő maga, a saját gondolkodása alkotott. Önképét éppoly önállóan akarja létrehozni, mint a külvilágról alkotott képét.

A tudománytanban jártas olvasó könnyen észreveszi, hogy ebben a törekvésben az önmagát teljességgel tételező, mindenestül meghatározó, külső befolyást el nem szenvedő *abszolút* én eszménye érvényesül. A narrátor azonban nem tudja ezt, teljesen tájékozatlannak mutatkozik az én és a szubjektivitás természetéről, ezért meglehetősen paradox és később valóban tévesnek is bizonyuló úton lát hozzá önmegismerési projektje megvalósításához.

Mivel az önmagáról szerzendő tudásának formailag (tehát hogy saját kutatásból származik) a külvilágra vonatkozó tudása a mintaképe, az önismeret egy másik aspektusával kapcsolatban is hasonló előzetes várakozást fogalmaz meg: „Ugyanazzal a bizonyossággal, amellyel arra számítok, hogy a talaj el fog bírni, ha rálépek, hogy a tűz meg fog égetni, ha közelébe megyek, ugyanilyen bizonyossággal számolok majd azzal is, hogy mi vagyok.”¹⁰ Vizsgálódásainak kiindulópontja is az a terület, amelyről oly sok mindent tud már: „A természetben gondolkodom”¹¹ – kezd bele az *önmegismerésbe*. A természetben pedig, mint már régóta tudja, minden „*keresztül-kasul meghatározott: az ami, és egyáltalán nem más.*”¹² De még ennél is többet tud: azt is tudja, hogy a természetben minden meghatározott okból olyan, amilyen, sőt nagy vonalakban ezeket az okokat is ismeri. Ahogyan a „növény természeti rendeltetése, hogy szabályszerűen kialakuljon, az állaté, hogy célszerűen mozogjon, [úgy] az emberé [az], hogy gondolkodjék”.¹³ Mindezek a cselekvések egy természeti erő megnyilvánulásai. „Létezik a természetben valamely eredendő gondolkodó erő, miként eredendő formáló erő is létezik.”¹⁴ Ahogy a gondolkodás és egyáltalán a tudat minden tartalma, úgy a szabadság *tudata* is megmagyarázható a természet erőire való hivatkozással – jóllehet ez a magyarázat éppen azt mutatja meg, hogy maga „a szabadság teljességgel lehetetlen”.¹⁵

A narrátor először elégedett az eredményeivel. Az önmagáról való ismeret, amelyre vágyott, biztos alapokon áll, és ellentmondásmentesen illeszkedik a többi ismeretéhez. „Mily fennkölt kielégülést nyújt értelmemnek e tanrendszer! Minő rendet és szilárd összefüggést találok ismereteimben, mennyire áttekinthetővé vált az egész! A tudat már nem idegen lény a természetben”.¹⁶ És amit a narrátor önmagáról tud, az sem elméje idegen meghatározottsága immár – legalábbis abban az értelemben, hogy *saját maga* ismerte fel, nem másoktól hallotta.

¹⁰ Fichte: Az ember rendeltetése. 243 (GA I/6, 192).

¹¹ Fichte: Az ember rendeltetése. 243 (GA I/6, 193).

¹² Fichte: Az ember rendeltetése. 244 (GA I/6, 193).

¹³ Fichte: Az ember rendeltetése. 253 (GA I/6, 199).

¹⁴ Fichte: Az ember rendeltetése. 254 (GA I/6, 200). A fordítást módosítottam.

¹⁵ Fichte: Az ember rendeltetése. 258 (GA I/6, 203).

¹⁶ Fichte: Az ember rendeltetése. 258 (GA I/6, 203).

Igaz, ez a „saját maga”, aki a felismerés alanya volt, csak a természet benne működő gondolkodó erejének az egyik konkrét megnyilvánulása. Minden képzet, akár kíséri az a tudat, hogy szabadon hoztam létre, akár nem, akár valami külsőre vonatkozik, akár önmagamra, szükségszerűen jön létre abból, hogy a természeti erő bennem éppen úgy működik, és úgy van korlátozva más erők által, ahogy működik, és korlátozva van. „Valamely önmaga által meghatározott természeti erőnek a világegyetem által meghatározott megnyilvánulása vagyok.”¹⁷

Ám hiába elégitik ki az *értelmet* a vizsgálódás eredményei, egy közelebről meg nem határozott princípium, a *szív* fellázad ellenük. Hiszen ha igaz az a naturalisztikus rendszer, amelyre jutottunk, akkor már maga a gondolkodás sem annyira a sajátunk, mint a szív szeretné, akkor már az önmagam mibenlétére vonatkozó teoretikus kérdést sem „*én* tettem fel”, hanem „fel *kell*ett tennem”, mert a természet feltette bennem.¹⁸ Szívét követve a narrátor nem akar belenyugodni ebbe. „Én magam akarok önálló lenni [...], s azt akarom, hogy mint ilyen, magam legyek meghatározásaimnak végső alapja. Magam akarom elfoglalni azt a méltóságot, amelyet ama tanrendszerben az eredendő természeti erők foglalnak el.”¹⁹ A szubjektum, aki az *imént* még belesimult a természetbe, sőt feloldódott benne, most megkülönbözteti magát tőle, sőt szembe is állítja magát vele. Amit *tud*, az továbbra sem ad alapot ilyen szembeállításra, de van benne valami, a *szív*, ami mégis végrehajtja ezt a megkülönböztetést, és olyan követelést fogalmaz meg, amelyik túlmegy még azon a kívánságon is, hogy tudatom meghatározásait magam adjam magamnak. A szubjektumnak teljesen meg kell határoznia magát és ugyanakkor a természetet is: „A természet ura akarok lenni, s a természetnek szolgálnia kell engem; erőmnek megfelelően hatást akarok gyakorolni a természetre, neki azonban nem szabad hatást gyakorolnia rám.”²⁰ A szív egy olyan nézőpontot alkot meg, ahonnan nézve az addig alapvetően egységes valóság énre és nem-énre hasad. Míg az értelem a szubjektumot a természet részének találta, sőt az értelem egy olyan szubjektum volt, amelyik magát a természet egyik erejének megnyilvánulásával azonosította, addig a szív olyan szubjektumként lép fel, aki szemben áll a természettel.

Csakhogy amit a szív látni szeretne, az nem tény, hanem pusztán kívánság. Igaz, egy újabb vizsgálat azt igazolja, hogy az önállóság és a szabadság elgondolható, ám mivel a determinizmus is éppoly elgondolható, egymás fényében mindkettő igazolatlanul minősül. A

¹⁷ Fichte: Az ember rendeltetése. 264 (GA I/6, 207).

¹⁸ Fichte: Az ember rendeltetése. 265 (GA I/6, 208).

¹⁹ Fichte: Az ember rendeltetése. 266–267 (GA I/6, 209).

²⁰ Fichte: Az ember rendeltetése. 268 (GA I/6, 209).

narrátor kénytelen elismerni, hogy „a két vélemény egyike sem épül alapokból való bizonyításra.”²¹ Ezért bár az első fejezet elején a tudás vágyával kezdett bele vizsgálódásaiba, nem jutott előbbre a „mi vagyok én magam” kérdés megválaszolásában. A szív lázadása miatt kétségbe kell vonnia vizsgálódása első pillantásra kielégítőnek tűnő eredményeit. És úgy tűnik, a narrátor és az olvasó is valóban akkor jár jobban, ha – a mintegy szív primátusát feltételezve az értelemmel szemben – képes kételkedni ezekben az eredményekben. Mert ha kitartana a teoretikus értelem álláspontján, és a szubjektumra is kiterjesztené a természet determinizmusát, akkor – feltéve, hogy a szív szabadságvágya éppúgy hozzá tartozik, mint az értelem tudásvágya – az önállóságát veszített szubjektumnak csak a kétségbeesés maradna. Már az első fejezet címe előrevetítette, hogy a narrátor képes lesz komolyan venni a szív szavát, és inkább a kételyt választja (németül *Zweifel*), mint a kétségbeesést (*Verzweiflung*). De mindkettő abból fakad, hogy szív felemeli a szavát az ellen, amibe az értelem örömmel belenyugodna. Így már az első fejezet is jelzi, ami aztán majd a harmadik fejezet témája lesz, de már *A teljes tudománytan alapja* is kimutatta, hogy a szubjektum nem írható le pusztán teoretikus eszként, hanem a hatni, cselekedni akaró gyakorlati ész is hozzá tartozik.

Érdemes megfigyelni, hogy a szívnek a szubjektum önmeghatározását követelő és a külső befolyást elutasító hangja egybecseng azzal a naiv hanggal, amely a fejezet elején a narrátorban megszólaltatja az igényt, hogy önállóan alakítsa ki az önmagáról alkotott képét, és ne elégedjen meg azzal, amit mások mondtak róla. Bár a fejezet végére még semmi biztos nem derül ki arról a „Mi vagyok én magam” kérdésről, amely ebből az igényből fakadt, nagy jelentőségű, hogy a narrátor éppen a szubjektumnak mint szabad ágensnek az eszményére való tekintettel vonta kétségbe a tőle független és őt meghatározni képes természetről alkotott felfogását. Az első fejezet tehát egy olyan szubjektum gondolatát veti fel, amely éppúgy meghatározza önmagát, mint a természetet. Nem tudom megmutatni, hogy a könyv következő fejezeteiben mi lesz a sorsa ennek a gondolatnak, az viszont remélhetőleg így is látszik, hogy egy ilyen szubjektum hasonlít a korai tudománytan *második* alaptételében szereplő véges énhez, aki szemben áll a nem-énnel, és úgy próbál hasonulni az *első* alaptétel önmagát teljességgel meghatározó abszolút énjéhez, hogy meghatározza a nem-ént. Ha ez valóban látszik, akkor előadásom elérte a célját, és megvilágította, talán plauzibilissé is tette a tézist, hogy jóllehet *A teljes tudománytan alapja* két értelemben is (egyrészt időben, másrészt műfajilag) távol áll *Az ember rendeltetésétől*, mindkettőben ugyanaz a szubjektumfelfogás nyilvánul meg.

²¹ Fichte: Az ember rendeltetése. 271 (GA I/6, 212) vö. 274 (GA I/6, 214).